

ОЛЕНА ПЧІЛКА ПРО ВІДОБРАЖЕННЯ ДАВНІХ МІФІВ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КОЛЯДКАХ

Анотація. У статті йде мова про розкриття Оленою Пчілкою давніх міфічних рис в українських народних колядках, де присутні християнські персонажі. При аналізі та порівнянні текстів визначається справедливість твердження дослідниці про нашарування елементів християнської релігії на давні українські колядки.

Ключові слова: міф, міфічні мотиви, колядка, християнство, християнські святі, міфічні божества, давні українські вірування, сонце, дощ, Різдво, Бог, Діва Марія.

Summary. The article deals with old mythical features revealed by Olena Pchilka in Ukrainian folk carols where the Christian characters are present.

Key words: myth, mythic motives, carols, Christianity, Christian saints, mythic divinity, old Ukrainian believes, the sun, the rain, Christmas, God, Virgin Mary.

Розвідка Олени Пчілки “Украинские колядки. (Текст волинский)”, опублікована у чотирьох номерах журналу “Киевская старина” за 1903 рік, є справді унікальним дослідженням, яке, на жаль, пройшло повз увагу як сучасників дослідниці, так і наступних поколінь фольклористів. У той же час, на мою думку, варто відзначити її важливе значення для вивчення основних проблем колядкового жанру, що не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Так уже склалося, що основна фольклористична праця О.П. Косач практично невідома сучасній науці. На це було принаймні дві причини. Перша полягала в тому, що в часи радянського режиму письменницю зараховували до ліберально-буржуазного табору, а тому її творчість мало досліджувалася. Іншою, можливо основною, була дуже негативна рецензія В. Гнатюка, опублікована у “Записках НТШ” за 1904 рік. Вчений зазначав, що “вага збірки колядок д. Пчілки невелика, [...] її належить трактувати, як сирий і не новий матеріал, над яким іще треба попрацювати” [3, с. 27].

Разом з тим уже саме ім'я Олени Пчілки та наукова серйозність її дослідження мали б змусити фольклористів з належною увагою поставитися до цієї праці, яка є етапною у вивченні поезики цього унікального жанру. Недаремно І. Денисюк назвав “Украинские колядки” блискучою науковою розвідкою [5, с. 10].

Думаю, що своєю розвідкою Олена Пчілка мала на меті не стільки зібрання текстів колядок, скільки їх наукове вивчення й аналіз. Саме тому дослідниця розглядає такі важливі питання дослідження колядок, як походження назв “коляда” та “колядка”, класифікація пісень цього жанру, розмежування колядок і щедрівок, мотиви і тематика зимових обрядових пісень.

Серед цікавих міркувань, висловлених Оленою Пчілкою у її праці, звертає на себе увагу запропонований нею оригінальний поділ колядок. Бажаючи показати, що “представляют наши колядки сами по себе, какие их типические черты” [11, Т. 80 /январь/, с. 160], дослідниця виділила такі три типи: колядки-веснянки, колядки-легенди та колядки-вірші.

При аналізі *колядок-легенд* Олена Пчілка зауважила, що еволюція ідей, образів, уявлень у словесній творчості “слишком многообразна, слишком переплетена в отдельных элементах, чертах и черточках старого и более нового...” [11, Т. 81 /апрель/, с. 132]. За Кс. Сосенком, “...на дальший розвиток релігійних ідей та взаємин культурно-релігійних наверхствовань різних діб вказують колядки” [13, с. 123]. Саме взаємозв'язок двох релігій – язичництва і християнства – дослідниця помітила в багатьох колядках цього типу. Думаю, це пов'язано з тим, що в їх основі давні язичницькі вірування, котрі змішалися з елементами апокрифічних легенд. Сама дослідниця так охарактеризувала цей тип колядок: “...группа колядок-легенд представляет собою такие, в которых появляется уже христианский элемент. Этот элемент не является сразу в виде песен-гимнов, или хотя бы и песен эпического характера, но более или менее близко передающих евангельский текст рассказа о рождестве Христовом и связанных с ним событиях; христианский элемент является вначале в колядках даже не в виде народной передаче апокрифов, а в совершенно своеобразном виде: он воплощает в себе черты культа языческого...” [11, Т. 81 /апрель/, с. 132-133]. Авторка вперше в історії фольклористики простежила поступове накладання християнських елементів на давні народні колядки. До неї вчені відзначали лише вплив християнських сказань на ці обрядові пісні, а основу таких колядок вбачали в апокрифах [див.: 2, с. 247; 16, с. 207]. Однак уже О. Потебня зауважив у подібних піснях давні міфологічні риси [див.: 10, Т. 2, с. 157, 747, 770, 777].

Олена Пчілка на основі текстів визначила те, що нові імена “были только приложены к представлениям и олицетвлениям очень древнего мифа” [11, Т. 81 /апрель/, с. 138]. Дослідниця справедливо зауважила у колядках про трьох товаришів заміну спочатку одного з них на ім'я Господа. Первісний текст пісні такий:

*Іде до тебе троє гостоньків,
Троє гостоньків, троє світленьких;
Первий гостонько – ясне сонечко,
Другий гостонько – ясний місячок,*

Третій гостенько – дрібний дощик [11, Т. 81 /апрель/, с. 134].

Згодом замість дощика виступає Господь:

За столом сидять три товариші:

Перший товариш – ясне сонце,

Другий товариш – ясний місячик,

Третій товариш – сам Господь з неба [11, Т. 81 /апрель/, с. 135].

Кс. Сосенко вважав таке явище нормальним, бо “дощик є продуктом неба, а небо є символом Бога” [13, с. 125].

В іншій колядці Бог заміняє сонце: “*В першому вікні – ясний місячик, В другому вікні – ясна зоря, А на дверечках – сам Господь стоїть*” [11, Т. 81 /апрель/, с. 134].

Далі бачимо, як усі “три товариші”, могутні небесні сили, називаються іменами святих: “*Першеє святце – святий Миколай, Другеє святце – святе Юрія, Третєє святце – сам Бог небесний*” [11, Т. 81 /апрель/, с. 136].

У свій час О. Веселовський зауважив: “Нема сумніву, що тип колядки, який говорить про відвідини дому святими і Богородицею чи трьома товаришами і т. п., виник під впливом різдвяних обходів, в яких з’являлися Богородиця й Різдво (Берта) і три царі-пророки” [2, с. 247]. Олена Пчілка справедливо заперечила це твердження й за допомогою аналізу та порівняння колядкових текстів довела протилежне: “... “рождественские обходы” с тремя волхвами никак не могли обусловить создание колядок того типа, к которому относятся колядки о “трех товаришах”. ...по моему мнению, колядки о трех товаришах и играющем пастухе или трех пастухах, несмотря на упоминание в них имен христианских святых, должны были сложиться вне всякого влияния “рождественских обходов трех царей волхвов”; слишком очевиден их гораздо более древний, космогонический характер... Все это божественные герои того-же небесного мифа – мифа солнечного, облачного и громового...” [11, Т. 81 /апрель/, с. 139].

Подібні міркування висловлював й О. Афанасьєв: “...незважаючи на цілий ряд століть, протягом яких пісні ці повинні були піддаватися постійній переробці, незважаючи на те, що вони, як видно, оспівують народження Спасителя, – у них і по сьогодні достатньо виразно виступають перекази й образи, які належать язичництву” [1, Т. 1, с. 753].

Олена Пчілка вперше відзначила у колядках, у яких Господь допомагає господареві, примножує його сток, приземлений характер образів Бога і святих: “Несмотря на христианские имена, они совершенно не имеют отвлеченного христианского характера, напротив, являются в совершенно языческом олицетворении, с чем согласуются и их действия на пользу хозяев/.../ – среди самой реальной обстановки” [11, Т. 81 /апрель/, с. 143-144]. Вчені вказували й на людські риси у змалюванні божественних сил природи, на перенесення зем-

них побутових форм на небо, небесну сім’ю [див.: 1, Т. 1, с. 89; 10, Т. 2, с. 226].

О. Афанасьєв, а згодом О. Потебня, відзначали, що образ дівчини у колядках-величаннях є символом міфологічної ранішньої зорі. Пізніше риси цього символу перебрала на себе Богородиця [див.: 1, Т.3, с. 753-759; 10, Т. 1, с. 136-137]. Олена Пчілка погодилася з такими міркуваннями: “...колядка-легенда... связывает с Девой Мариею ту символику, которая вообще в народной песне связывается с зарей, утренней зарей... Зарю же наша песня постоянно олицетворяет в девушке, чистой и прекрасной” [11, Т. 81 /апрель/, с. 145]. Дослідниця не лише приймає такі судження, а й намагається аргументувати свою думку текстами конкретних народних пісень. Вона вперше відзначила подібність зачинів, фраз, окремих строф і мотивів колядок-веснянок про дівчину до колядок-легенд про Богородицю: “...замечательно, как запевы колядок-веснянок, где говорится о девушке, сходны с запевами колядок о Деве Марии: “Дивка Ганнуса биль бильла... хустя прала” и “Дива Мария - рызы прала”; “дивчына саду стерегла, мицно заснула”, – в такой-же ситуации изображается и Дева Мария, – “Боже дытя заколыхала, твердо уснула” [11, Т. 81 /апрель/, с. 145-146]. Аналогії є і в самих текстах:

*Ой на річці, на Ордані
Там Пречиста ризи прала,
Повісила на ялині;
Прилетіли два ангели,
Взяли ризи на крилечка,
Та понесли на небеса.* [11, Т. 81 /апрель/, с. 146-147].

*Там у бережку, на тихій воді,
Прала дівчина (ім’я) шовкове хусте, –
Вішала єго на срібнім шнурку
Десь узялися буйнії вітри,
Понесли хусте по тихій воді.* [11, Т. 81 /апрель/, с. 146].

Такий аналіз, на мою думку, дає можливість простежити поступовий вплив християнської ідеології на давні форми вірувань. Ранній характер такого впливу помітний у наведених колядках. Проте наступ християнства постійно посилювався. Тому до останньої групи колядок-легенд Олена Пчілка віднесла й ті, які “говорят о событиях евангельских, лишь касаясь их, или же берут только имена лиц священной истории, привязывая к ним события, в евангельской передаче не находящиеся вовсе” [11, Т. 81 /апрель/, с. 152]. Сюди належать колядки про втечу Діви Марії з Христом від жидів, про їх зустріч з сіячем, про випущення з пекла грішних душ.

Відзначивши апокрифічний характер таких пісень, дослідниця зауважила, що самі апокрифи містять елементи народного вимислу і є в певному розумінні народними творами. Тому закономірно,

що втеча Богородиці від переслідування жидів, за словами авторки, нагадує події наших казок [11, Т. 81 /апрель/, с. 156].

Подібну думку висловлював ще О. Потебня: “Пошуки Христа Євреями [...] змальовано казковими рисами” [10, Т. 2, с. 747]. Згодом це твердження підтримав М. Грушевський: „Мотив сам по собі казковий, дуже популярний...” [4, Т. 4, кн. 2, с. 148]. І. Нечуй-Левицький бачив у цій колядці відгомін старого міфу про різдво Сонця [9, с. 45]. Як бачимо, Олена Пчілка ще раз справедливо довела, що коріння колядок-легенд у давніх міфічних уявленнях, “християнское книжное влияние не породило их, а легло добавочными красками на их старую основу, которая довольно прозрачно сквозь них просвечивается” [11, Т. 81 /апрель/, с. 156].

Чи не всіх учених другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у колядках такого типу цікавив символічний образ “рожі”, “рожевого квіту”, народження Христа з квітки. О. Афанасьєв вбачав у “квітучій ружі” символ ранішньої зорі, яка змішалася з образом Діви Марії [1, Т. 1, с. 756, 759]. І. Нечуй-Левицький вважав, що рожа – це богиня Сонце, риси якої згодом перенесли на Богородицю [9, с. 11-13]. М. Драгоманов виводив образ “рожі” і народження Христа з квітки від римських і давніших східних легенд, в яких боги народжуються з квітки або овоча [6, с. 140]. О. Веселовський зблизив значення цього символу з болгарськими та українськими переказами, в яких Матір Божа є жінкою з квітки рожі [2, с. 141]. Однак, на мій погляд, колядки з такою символікою витворилися набагато давніше, ніж подібні легенди. Можливо, перші були основою для останніх.

Олена Пчілка в образі “рожевого квіту” прочитувала національний характер. Рожа завжди в’язалася у колядках, веснянках, весільних піснях з образом дівчини. Наприклад, у колядці: *“Ой чого ти, роженко, сама в городі, Рожа моя повна, червона, багрова? Да чого ти, Химочко, сама в батенька?”* [14, Т. 3, с. 432]. Або у веснянці: *“Червена ружа горіла, Під ньов біла дівка сиділа...”* [9, с. 11].

Ще М. Костомаров зауважив, що “рожа” є символом краси дівчини, її ласки [7, с. 61]. Дослідниця додала до цього ще значення дівочої чистоти [11, Т. 81 /апрель/, с. 147]. Оскільки, як переконливо довела Олена Пчілка, образ дівчини поступово перейшов у образ Богородиці, то відповідно символ рожі закріпився за Дівою Марією [11, Т. 81 /апрель/, с. 147]. Можливо, народ пов’язував це із непорочним зачаттям Ісуса Христа. Згодом Кс. Сосенко писав, що “мотив птаха з рожі нагадує старосвіцькі традиції про творчі духові ества з почину світа на райськiм дереві” [13, с. 266]. Такі ж аналогії вчений відзначив у езідських міфах [див.: 13, с. 285].

Аналізуючи колядки-легенди, дослідниця висунула ще дві цікаві гіпотези. Вона відзначила, що образ-символ “тихої води” в колядках за своїм

походженням набагато давніший, ніж “ріка Йордан” [11, Т. 81 /апрель/, с. 150]. А “святе Різдво” в колядці “А всі святіі ослоном сіли, Тільки нема святого Різдва” значить не подію, а уособлює особливе міфічне божество [11, Т. 81 /апрель/, с. 150].

Прикметно, що до цих образів-символів згодом звернувся й Кс. Сосенко, котрий згодився з припущенням Олени Пчілки, зазначивши, що “Різдво” у колядках такого типу – це “мітологічна постать, що орудує силою природи, в тім разі вогнем, і має сповнити свою місію” [13, с. 59]. За словами дослідника, подібний образ вогняного птаха, який має спільну ідею з нашим “вогнем страшним” Різдом, зустрічається у переказах американських індіців [13, с. 257]. Образ “тихих” або “чистих вод”, на думку Кс. Сосенка, є символом світотворчого начала, уособлює космічні води. Вчений простежив певні зміни у своєрідній групі “образів води” – від праморя й “тихих” вод, що є найдавнішими символами води до новіших – Дунаю і Йордану [13, с. 222-225]. Цей аналіз підтвердив правильність гіпотези Олени Пчілки. На жаль, ні радянська, ні сучасна українська фольклористика не розглядала подібних проблем. У той же час такі питання ще не повністю вивчені й можуть стати цікавим матеріалом для нових досліджень.

Хочу звернути увагу на ще одну унікальну колядку “Ой рано, рано кури запіли” у розвідці Олени Пчілки. Ця колядка господині єдина в своєму роді. Жоден збірник кінця ХІХ – початку ХХ століття та пізніші видання народних пісень не фіксують цього тексту. Оригінальність цього тексту в тому, що головним персонажем тут є П’ятниця, яка гостює у господині, примножуючи її майно:

*Ой рано, рано кури запіли,
А господиня ще раній встала.
Господинейко, одчиняй двері,
Маєш гостойки в своєму дворі;
Одчиняй двері все тисовіі,
Стели килими та все новіі, –
Маєш гостойки вельми світліі:
До тебе іде свята П’ятюнка,
Дарує тебе от як матюнка:
В комори іде замиканіі,
Одчиня скрині мальованіі:
У одну кладе – тонке прядиво,
У другу кладе – біле полотно,
У третю кладе – добре сукно... [11, Т. 81 /апрель/, с. 143].*

Зрозуміло, що за своїм походженням колядка набагато давніша, ніж подібні українські легенди про П’ятницю. Своїм корінням вона сягає ще дохристиянських міфічних уявлень.

Вже О. Снегірьов звернув увагу на образ П’ятниці й обряди пов’язані з нею [див.: 12, Ч. 1, с. 48]. Вчений вказав на особливе значення п’ятниці у литовців, яка була днем відпочинку і вважалась святом Перуна [12, Ч. 1, с. 98]. Згодом О.

Афанасьєв зблизив нашу П'ятницю з давніми жіночими божествами інших народів – Фреєю, Бертою, Венерою, зазначивши, що їм був присвячений п'ятий день тижня – п'ятниця [див.: 1, Т. 1, с. 228-236; Т. 3, с. 130-131]. В основі нашого образу він бачив давно поганську богиню, яка відповідала за родючість і одруження [1, Т. 1, с. 236]. Вчений також відзначив, що окремі риси язичницької богині можна побачити в образі Діви Марії [1, Т. 1, с. 483]. На думку І. Нечуй-Левицького, у християнські часи народ змінив богиню Сонце на Параскеву-П'ятницю під впливом апокрифів про святу Параскеву [9, с. 12]. Підтвердженням цьому, за словами дослідника, є галицька пісня, де Сонце образилося за ту роботу, яку заборонено робити молодицям у п'ятницю [9, с. 12-13].

Безперечно, у наведеній вище колядці П'ятниця, як помітила Олена Пчілка, “являється [...] в совершенно языческом представлении” [11, Т. 81 /апрель/, с. 145]. Дослідниця згоджується з тим, що наше божество має щось спільне з міфологічними богинями інших народів, однак, на її думку, “сходство не есть заимствование” [11, Т. 81 /апрель/, с. 144]. У своєму коментарі авторка висловила правильне, на мій погляд, твердження: “...нет оснований утверждать, что верования в пятницу сложились под влиянием христианских апокрифических жизнеописаний святых и церковного поучения соблюдать пост в пятницу. Скорее могло быть наоборот...” [11, Т. 81 /апрель/, с. 144].

Справді, можливо, наш народ у давнину великим днем вважав саме п'ятницю, а не неділю. Так, І. Огієнко (митрополит Іларіон) зазначав: “Ще за дохристиянського часу в нас святкували П'ятницю і нічого в цей день не робили ані на полі, ані вдома” [8, с. 326]. Аналогічні звичаї, за О. Снегірьовим, були у литовців [див.: 12, с. 98]. А як ми знаємо, литовці й українці завжди перебували у тісних культурних зв'язках. Тут можна говорити і про взаємовпливи, і про спільні пракорені. З при-

ходом християнства поганське святкування П'ятниці могло збігтися з днем смерті Христа і звичаєм постити, подібно, як наше давнє свято Коляди співпало з Різдом.

Олена Пчілка вперше відзначила близькість П'ятниці з Покровою і Неділею на основі подібності їх функцій як божеств домашнього жіночого побуту [11, Т. 81 /апрель/, с. 145]. Дослідниця висловила припущення, що епітети, якими народ супроводжує образ П'ятниці – “П'ятінка-матінка”, “свята П'ятниця наша пречистая матінка” – дають підстави зблизити цей образ з Богородицею [11, Т. 81 /апрель/, с. 145].

Аналогічні твердження значно пізніше висунув радянський фольклорист В.І. Чічеров, який зазначив: “Побутове осмислення християнських образів сприяло об'єднанню на цій основі богородиці й Параскеви П'ятниці. І та й інша у побутовому розумінні є рівноцінними захисницями жінок, організовуючи шлюби, сприяючи дітонародженню, берегинями домашнього вогнища, помічницями в жіночій роботі вдома і в полі” [15, с. 41]. Як бачимо, оригінальні припущення, гіпотези, окремі висновки Олени Пчілки знайшли своє продовження у дослідженнях наступних поколінь фольклористів, виявилися цікавим матеріалом для подальшого вивчення.

У своїй розвідці Олена Пчілка осягнула величезний матеріал, пов'язаний із жанром колядки. При цьому вона відзначила ті сторони зимової обрядової пісні, яких до неї ніхто не торкався. Вона одна з перших спробувала простежити процес нашарування християнських елементів у колядках-легендах, відзначила міфічні риси пісень цієї групи. У цьому й новаторство цієї роботи, яка не втратила своєї актуальності і на сьогодні. Реабілітація такої цікавої розвідки відкриває шлях для оригінальних досліджень і пошуків невідомих аспектів колядкових пісень, а думки самої Олени Пчілки є по-справжньому цінними для сучасників.

Література

1. Афанасьев А. Поэтическое воззрение славян на природу / Афанасьев А.: В 3-х т. – М., 1866. – Т. 1. – 800 с. – Т.3. – 840 с.
2. Веселовский А. Румынские, славянские и греческие коляды / Веселовский А. // Разыскания в области русского духовного стиха // Записки императорской Академии наук. – 1883. – Т. 45, ч. 7. – С. 97-241.
3. Гнатюк В. [Рецензія на:] Пчілка Олена. Украинские колядки / Гнатюк В. // Записки НТШ. – 1904.. – Т. 60. – С. 25-30.
4. Грушевський М. Історія української літератури / Грушевський М.: У 6-ти т., 9-ти кн. – К.: Либідь, 1993. – Т.4, кн. 2. – 320 с.
5. Денисюк І. Амазонки на Поліссі / Денисюк І. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – 28 с.
6. Драгоманов М. Матеріали й уваги про українську народну словесність / Драгоманов М. // Розвідки М. Драгоманова про українську анродну словесність і письменство: У 4-х т. – Львів, 1899. – Т. 1. – С. 128-155.
7. Костомаров М. І. Об историческом значении русской народной поэзии / Костомаров М. І. // Слов'янська міфологія. – К.:Либідь, 1994. – С. 44-201.
8. Митрополит Іларіон [І. Огієнко]. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія / Митрополит Іларіон [І. Огієнко]. – К.: Обереги, 1994. – 427 с.

9. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / Нечуй-Левицький І. – К.: Обереги, 1992. – 88 с.
10. Потебня О. Объяснение малорусских и сродных народных песен / Потебня О.: В 2-х т. – Варшава, 1883. – Т. 1. – 268 с. – 1887. – Т. 2. – 809 с.
11. Пчилка Олена. Украинские колядки. (Текст волынский) / Пчилка Олена // Киевская старина. – 1903. – Т. 80 /январь/. – С. 152-175. – Т. 81 /апрель/. – С. 124-160; /май/. – С. 192-230; /июнь/. – С. 347-394.
12. Снегирёв И. Русские простонародные праздники и суеверные обряды / Снегирёв И.: В 2-х вып. – М., 1837-38. – Вып.1. – 246 с. – Вып.2. – 143с.
13. Сосенко Кс. Культурно-історична постатьстароукраїнських свят Різдва і Щедрого вечора / Сосенко Кс. // Різдво-Коляда і Щедрий вечір. – К.: Український письменник, 1994. – 288 с.
14. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским: В 7-ми т., 9-ти вып. – Спб., 1872 – 1878.
15. Чичеров В. Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI – XIX веков / Чичеров В. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1957. – 236 с.
16. Ящуржинский Хр. Колядки религиозно-апокрифического содержания / Ящуржинский Хр. // Киевская старина. – 1895. – Т. 48 /январь/. – С. 207-217.